

մանկն վրայ, ինչպես օգկայ գիւղ շատ քան՝¹
լըմանութիւնը ծանարեալս:

Այս անգը գարեւան է, Տէր Մանուէլ
գրիգորի, Հայ նաճիկ², տարեկան 44, բրեզ-
պիդէր³ տարեկան 19 եկեղեցու ծարաութեամբ
են ժամանկէն կէզգարեգան նրաջող կամ թէ
ագուրված: Ունի կիցջող անգ մէկ տուն մը,
ժամին ազգըրին բուջորակին մէջ, փառէ, եւ
բրօզիանդ կըտարծ իբրմը ալ: Բայց ամէն օր
ընդրէկ տարին (զուտ Հանած մեծ եւ տօն օրերու
վորոնց գօմունիդաշին սեւր պէգգ է որ Հանձնէ)
Պատարագուց ունի, կէս մ'ճրի նաեւ Տեառն
բէշպանուջը տեղի, զվեր գրած ԸՂՉՐՈՅԻՆ՝³

(Ը-բ-ն-մ-է-է-):

ՅՈՎ. ԱՍԾԾՈ

Թ Ղ Թ Ա Վ Յ Ո Ւ Թ Ի Ն

ԿՈՎՎԱՍՏԱՆԻ ԹՂԹԱՎՅՈՒԹԻՆ

և.

Հայ առաջադէրց օգնող/Թիւն, եւ Գրգոռ/Թիւնը
ընդդէմ՝ Հայոց:

Այս միջոցին երկու Հասարակական խնդիր
գրուած են Ռուսահայոց ընդհանուր ուշադրու-
թիւնը. երկուքն ալ ամենակարեւոր, երկուքն ալ
կենսական ընդհանուր Հայու թէեան Համար:

Առաջին խնդիրն այն անվերջանալի աղէտքն
է, որ առ 3 տարին ի վեր իր կործանիչ թեւ-
եր առարածո՞մ՝ ազգիս ստուարագոյն մասին աղէքը
կը կրէ է... Աղէտքին մեր սահմանները բերած
թափած թշուառ գոհերուն թիւն արգէն յետն
հաղորդ է՝ ունջի՛, եւ գեւ վերջը շի գար. այժմ նոյն
իսկ Բուլգարիայէն կը սկսին Կովկաս տեղա-
փոխել...:

Պիտի գոյ այնուշա ժամանակ՝ երբ երկար
պիտի կարենանք գրել այս նիւթին վրայ, բացա-
րաբով խնդրին հոգեբանական կողմերը. բայց առ
այժմ՝ Հարեւանդի յիշատակութիւն միայն կ'աննջը՛:
Այս զաղթականներու օժանդակութեան գործին
մեծ զարկ տուաւ անցեալ Դեկտեմբեր 11/23ի
կայսերական հրամանն, որով հնարաւորութիւն
արուեցաւ Ռուսահայասկ Հայոց ազատ կերպով

1 Գան որշակ:

2 Երէք. բաճակայ:

3 Ռ-բ-ը կը նշանակէ. բայց առ եկամուտ եւ ար
կ'ընդունի փողօղակապ կամ եկեղեցական մը, աստու-
ծային պաշտամանց գործառնութեամբը:

4 Անկարելի է գրով բացատրել թէ ինչ թշուա-
ռութիւն կը տիրէ այս խնդիրուն մէջ, որոնք կատար-
ուպիս զուրկ ամեն անհրճածեալ պետքերէ, հոգեկան եւ
նիւթական դառն կորստութիւն կենդանի պատկերներ կը
հանդիսանան:

իրենց լուսան նուիրելու յօգուտ իրենց թշուա-
ազակիցներուն: Մինչև այս բարբարոսն հրա-
մանին երեւալ օգնութեան գործն ամիփոխած
էր գլխաւորաբար՝ Կովկասի Հայոց Բարեգործա-
կան Ընկերութեան՝ ձեռքն, որ թէ Տիգրան կեն-
դրանական խոհորդին եւ թէ նորա գաւառական
ծիղղերուն միջոցա յարդեցաւ հազարաւոր տա-
ւապեալներ պատասպարել, կերակրել եւ հագուե-
ցնել: Ընկերութիւնն անցեալ տարի այս նպա-
տակի համար, իւր ծիղղերով միասին, 80,000
բարբի մօտ զուամբ է ծախսած, որ ամբողջ ին-
քնայժժար նուիրարեութիւններու արգիւնք էր:
Իսկ կայսերական հրամանին հրատարակուելէն
վերջը՝ գրամատուովս եւ նպատանքը բաժանելու
գործն անցաւ բարբիլին կառավարութեան ձեռքը,
որ նոյնը իր կատարէր իր պաշտանէից՝ եւ այս նպա-
տակի համար կառավարութեան կողմէն յատկա-
պէս կազմուած տեղական մասնագործներու ձեռ-
քով: Այս մասնագործներն, որոնց անդամները
մեծ մասով Հայ են, յանձնարարութիւն ունին
միայն նպատանքը բռնաւելու. իսկ գրամական կամ
այլ իրեղևներ նուէր ընդունիլ կարող են միայն
նահանգական եւ ստիկանութեան իշխանութեան
ները: Տիգրան մէջ ալ կազմուած է այսպիսի նպա-
տամատույց մասնագործ մը, որու նախագահ է
ուսու փաստաբան Պ. Բէշպէր (Հայասիս), եւ ան-
գամները՝ մի վրայն, Պ. Լոյանէ, ստիկանութեան
ներկայացուցիչ, եւ Յ Հայ՝ Բարեգործական Ըն-
կերութեան նախագահ պ. Ալ. Անանեան եւ պ.
Ալ. Մանթաշեան: Բայց ի այս պաշտանական օգ-
նութեանէ՛ կան նաեւ մասնաւոր անհատական
օժանդակողներ, մասնաւոր կանանց շրջանէն:
Տիգրան մէջ այս կողմէն ամենէն աւելի յարգանքի
արժանի են Չ ախիւնայը, որոնց սուսնները շնչը
վարանիր յիշէլ, տիկին Մարիմ Թափառեան, որաւ
երկար շարունակ ի վեր կառավարած՝ ճրի եւ էօտ-
նազկի ծաշաւները, հարիւրաւոր թշուառներ կը
կերակրէ ճրի, եւ տիկին Հայկուշ Մարտիրոսեան,
որ իբրեւ ներկայացուցիչ կանանց մի խմբին, զար-
մանալի ետանդով եւ անձնատիրութեամբ կը
ինամէ թշուառները՝ իր գլխաւոր հոգածութիւնը
նուիրելով մասնաւոր հիւանդներու:

Իսկ երբեք իտիլը՝ այն բարոյական հայա-
ծառն է, որոնց ենթարկուած են ի Ռուսաստան
Կովկասի Հայերը վերջին երկու տարուան շրջա-
նին մէջ:

Հանդէսի «Ծաղկեփնջին» մէջ մի անգամ
աւելի յիշուած է՝ թէ ինչպէս Կովկասի Հայերն
իխտա յարձակումներ կրեցին եւ կը կրեն Պետեր-
բուրգի եւ Մոսկուայի մեծ ուսու լրագրներէն: Այն
լրագրներէն, որոնց համար՝ արտաւայ ուսու ազ-
գութեան եւ ուսու եկեղեցայ չիք հաւատարիմ՝

1 Բնական էր, որ տեղական լրագրութիւնն եւս
լուրջ գրասան նիւթ տար. իր էկտուն մէջ այս ստուա-
պեաներուն ինչիքը, ինչպէս նաեւ բարբ այն հան-
գամանքներուն մէջ, երբ գործը բուլգարական աղէտի
եօզութեան կը մտարբեր. նոյնպէս եւ այս անգին: ա-
ռաքնութեան պատիւ է կը փայլէ «Մշակ» լրագրին, որ
միանգամայն իբրեւ վառահիւ յիշելով, մինչև հիմա 8000
բարբի լափ հանգանդակ է նոյն նպատակով:

առև Տպագրութիւն, ի Քայր Ռուսաստանը զարմանքով կը վարդապետն եւ կը լսեն թէ իրենք էրք թէ տիրապետեր են ամբողջ կովկասի թէ վարչական, թէ առեւտրական եւ թէ անտեսական ճիւղերուն՝ ի վնաս պետական ընդհանուր շահերու. եւ որ աւելի զարմանալի է, իբր թէ զարդին գաւառըութիւններն ունին եղբ իրենց մէջ՝ տիրելու համար ոչ միայն ամբողջ Բարսիլուսն եւ Ռուսական Հայաստանին, այլ նաեւ բովանդակ կովկասի, եւ այսպէսով ստեղծել «Մեծ Հայաստան մինչեւ Ռուստով՝ Գոսին վրայ, Այս անհեղեղ մտքերը, որնք միայն իրենց յուսացնելուց խելաշարասակին մէջ կրնային գոյութիւն ունենայ, երկու ժամանակ տարածուեցան եւ անյուր զգարութիւններու զուռ բացին Քայր այն յարկաւորները՝ առև տարութեան մէջ որոշ արդարութեան արդիւնք էին, եւ միայն Հայոց չէին վերաբերեր, այլ կը տարածուէին նաեւ Ռուսաստանի միւս օտարապահներուն՝ այսինքն ոչ-առև Տպագրութիւնու վրայ, Լեհաստանի Լեհերն՝ եւ Քայլօթիկեան նահանգներու Գերմանացիք իբր կանոն եւ ճշոշ իրենց զբացի մանրցելուս՝ նոյնպէս ենթարկուեցան նոյն լրագրական բանակին յարձակումներուն, թէ եւ ոչ այնչափ երկուր, եւ անհամեմատ աւելի թէ թէ եւ կերպով... Բորչ կը բզջարար թէ այս բանակը կ'ուզէր նաեւ սկստ կողմը, այսինքն Հայերը, ճշնել, Բարեբախտաբար առևտրական մեծ թերթներուն եւ յատկապէս յաւաքարհիմական ուղղութեան պատկանողները՝ թուով աւելի մեծ, անտարբեր շննային, եւ իրն աւելի անբողմնակալ կերպով գտանելով, Տարի եղած պատահարք առևտրական շննայինն էր։ Սակայն այս կերպով յարձակումները չզարդեցան, այլ աւելի կամ պակաս տարութեան անընդհատ շարունակուեցան եւ կը շարունակուին մինչեւ հիմայ։

Հայոց (ինչպէս եւ առհասարակ ոչ-առև տարրերուն) զեմ գրող մեծ թերթերն են՝ Новое Время (Նովոե-Վրեմյա) Ռուսաստանի ամենէն շատ տարածուած եւ ամենէն ազդեցիկ թերթերը, Московскія Вѣдомости (Մոսկովսկայա Վեդոմոստի) ծայրայեղ պահպանողական. որոնք կայսեր սենին՝ կամ կը կարծուի թէ ունենան՝ կառավարական շրջաններու հետ, նոյնպէս եւ Іржаданнѣ (Գրաժճաննի) շարժմաներն են, որ այժմ բաւական ինչու են։ Իսկ Հայոց բարեկամ կամ աւելի անկողմնապահ մեծ թերթերն են С.-Петербургскія Вѣдомости (Ս.-Պետերբուրգսկայա Վեդոմոստի) որու խմբագիր-հրատարակողն է ինչև Ռեդաքտիօնի նիկոլա Բ. կայսեր ուղեկիցը, ուղեւոր անձնաւորութիւն, որ անցնող ասրի Նիվոսին կը գտնայ, եւ կը պատմուի թէ շատ քիչ եղաւ խրմման Հայրիկի հետ սենցած տեսակցութիւնն, եւ հիմայ ամենէն ջերմ պաշտպանն է Հայոց։ Այս թերթին եղաւ միայն՝ Պետերբուրգի մէջ հանգանակութիւն բացող յօգուտ «տառապետ» Հայոց, եւ հաւաքեց 1517-ու թուրքի (թէ եւ այս գումարներ մեծապէս մտք Պետերբուրգի Հայերն են նուիրած)։ Биржевыя Вѣдомости (Իրթեպիզնե Վեդոմոստի) Սպարանի թերթերը, Новості (Նովոստի) որ կարեւոր քաղաքական թերթն է, Россіи Вѣдомости (Րուսկիեա-

Վեդոմոստի) որ ամենէն պատասխան թերթը կը համարուի Ռուսաստանի մէջ, ընդգէմ վերջ յիշուած «Մոսկովսկիեա-Վեդոմոստի» Այս լրագրին զլեւուար այժմերն մէկն է նշանաւոր հայ օրէնագետ պ. Գր. Ջանչեան։ Պ. Ջանչեանի (առևտրին լեզուով) հրատարակած ռուսականութիւնները Վեդոմոստի Բ. կայսեր պատասխանաբար բարձր նորագոյններուն վրայ, որոնք ամբողջ զարգալուսն կը կազմէին Ռուսական կենսոյին նկատմամբ, հեղինակութիւն կը համարուին առև իրաւագէտներու համար։ Ամաթերթերու մէջ ալ կարեւորներն են յատկապէս անոնք որ յառաջադիմական ուղղութիւն ունին, նոյնպէս բարեկամ են կամ գտնէ անկողմնապահ. ինչպէս Русская Мысль (Ռուսական Միտք), Вѣстникъ Европы (Վեստնիկ Եվրոպի) եւ այլն։

Այս միջոցին կովկասեան լրագիրները միայն անոնց արձակապէս կը լինէին այստեղ, Լանալով իրենց թիւը ձայնով հերքել Հայոց զեմ երեցած այս անտեղի զգարութիւնները։ Այստեղ Տիգրանի մէջ 3 առև օրաթերթ կը հրատարակուի. մէկը՝ պաշտօնական բաժնով՝ Кавказъ (Կաւկազ) որու նոր խմբագիրն է պ. Վիլիլի, միջին կարգի առև բանաստեղծ. միւս երկուսի խմբագիր-հրատարակողները հայ են, այն է Новое обозрѣніе (Նովոե Վրազբենիե) — «Նոր տեսութիւն», ինչան Գ. Թոմասեան, եւ Тифлискіе вѣстникъ (Թիֆլիսկի կեսուտ) — Թիֆլիսի (թերթ) պ. Յ. Ռուստուլի, ի սկզբան՝ երբ պահպանողական առև թերթերն ընդհանրապէս կովկասի տեղական ջեղերուն վրայ կը յարձակուէին, որոնք մէջ էին նաեւ Վրացիք, այս վերջինները, կատարեցան. իրենց թէ այստեղի (Տիգրանի) եւ թէ Գուլեստիին՝ Վերստականց ընդհանուր ժողովրդին, մէջ իրենց զայրութիւն յայտնեցին, բարձրասնյն յիշեցնելով իրենց մատուցած հաւատարմով՝ ծառայութիւնը Ռուսաց պետութեան։ Երբ այս պաշտօնական բողբոքները Պետերբուրգ եւ Մոսկուս հասան, նոյն լրագիրները՝ կարծեա մտպական զուսպանի ազդեցութեամբ, Ռուս գրագիրն, եւ յիշելով, որ Վրացիք խմբագիրն Ռուսաց դաւանակից էին եւ իրենք էին յօժարուածը գրուած, ալ այնուհետեւ իրենց բովանդակ մտքը թափեցին միմայն հայ ժողովրդեան վրայ, որ հին օրինաց նիստաց եղաւ անոնց համար, Ռուս լրագիրներու այս volte faceն կատարելապէս հնչեց մեր զբացիները (Վրացիները), որոնք սուզեցին օգտուիլ այս պարագային, եւ յենյով նաեւ պաշտօնական «Կաւկազ», նոր խմբագրին վրա սիրութեան, Հայոց կամ յարձակուան տարբերը տեղափոխել առևտրի ի Տիգրիս։ Քայր հարկուար էր յարմար աւելի, որ թիւլ տար իրենց, առանց օրէնքին գծած սահմաններէն դուրս ելլելու՝ երեսուն հանել իրենց թաքուն հակառակութեան ոգին։ Այս առիթը շուշացաւ ներկայանալ, Տիգրիսի բազմապէս խորհրդարանին եւ վերջութեան՝ նոր անագումներուն ընտրութիւն պետի կատարուէր առաջիկայ Մայիսին. հարկուար էր coûte que coûte աշխատել — որ կովկասի եւ մանաւանդ Վրաստանի մայրաքաղաքին մէջ ինչպիսիքը Վրացիք լինէին,

Ռուսաց ընկերութեամբ, կամ գոնե Հայերը չլինեին: — Այս և այժմ այստեղ լքագրութեան մէջ անմտած «օրսն ինչիրը»:

Ենթրին էութեան լուծարանցելու համար, պետք է գիտնալ, որ Տինայ կովկասի գրեթէ բոլոր քաղաքները կը վայելն որոշ ինքնավարութիւն իրեն ներքին գործեր անօրինելու համար: Քաղաքային ինքնավարութիւնը ընդհանրացաւ ի կովկաս յատկապէս վերջին շրջա տարւոյ մէջ, երբ 1870ի քաղաքային օրենսդրութիւնը տեղի տուաւ 1892ին հրատարակուած նոր կանոնադրութեան, որով նահանգապետներուն աւելի մերձուար հսկողութեան իրաւունք կը տրուէր քաղաքային վարչութեանց որոշումներու վրայ: Այս երկու այսօրեան հին եւ նոր օրենքին իրարմտ արդեւորութիւնը գրգռել կը լինէր ի մէջ այլոց՝ նաեւ վարչական մարմիններու իրաւունք եւ ընտրութեան եղանակին վրայ: Օրինակի համար ըստ 1870ի օրենքին ընտրուէր քանի մը անօրիններու կամ չափերը — կը բաժնուէին. ուր որ ըստ վերջին, 1892ի օրենքին՝ ոչ թէ ընտրուէր՝ այլ ըստ տուած իրենց լիակատար որոշ կարգի բաժնուածցան: Այս եղանակու սակաւարակ քաղաքներն եւս չզրկուեցան ինքնավարութեան իրաւունքներէն: Այսին թէ աւելի շուրջ օրինակ՝ որոշուեցաւ այսպիսիներու համար: Գլխաւոր գանձապետութիւնն ինքնավարութեան ձեւին չափերն եւ շուրջ անօրիններու մէջն՝ այն է, որ մեծ քաղաքներու մէջ, ինչպէս Տփլիս, Բաքու, Բաթում, Երեւան եւ այլն գոմա կամ քաղաքային խորհրդարան կայ, որու յայտարարէրը (ГЛАВНОЕ) — իրաւունք անօրինները՝ ընդ աւելոր 20էն մինչեւ 80 հոգի, 4 ասորի ժամանակով կ'ընտրուին այն քաղաքայիններն որոնք որոշ արժողութեամբ կալուածի տեր են, կամ մ. և Բ. կարգի վաճառականներ: Ուր որ պարզ ձեւով ինքնավարութիւնը ոչ մի խարսխիւն կը գնէ քաղաքայիններու մէջ: Բայց ասանքերէր հաստատարպէս կը մասնակցին ընտրութեան եւ կ'ընտրեն ներկայացուցիչներ, որոնք թիւը պէտք չէ որ 15էն պակաս լինի: Այս ներկայացուցիչներու կամ վարչներու (УПОМОЩНИКОВ) ժողովը՝ «Իօր (СХОДЪ)» կը կառարթ ձեռնարկային այն գերն, ինչ որ մեծ քաղաքներու մէջ Գոման: Տարբերութիւն կայ այնուչառ նոյնպէս՝ չափաւոր ինքնավարութեան վայելող քաղաքային վարչութիւններուն եւ շուրջ ձեւով գործողներուն իրաւունք մէջ: Առաջիններուն իրաւունքն հասմատարար աւելի ընդարձակ են:

Արդ, Տփլիս իրեն հոծ հայաբնակ քաղաք՝ միշտ ընտրած է թէ՛ քաղաքային խորհրդարանի եւ թէ՛ վարչութեան անդամ՝ մեծ մասով Հայեր: Այս հանգամանքը սաստիկ կը տիրենցնէ Վրացիներն, որոնք շնն կրնար առանց խորին ցուփ տանիլ՝ որ այսօր անյարգաբար քաղաք, որ դեռ հազիւ մէկ դար յտաւջ Վրաց արքայաիսա քաղաքն էր. այսօր Հայերու ձեռքով կառավարուի: Քաղաքային խորհրդարանը, եւ հետեւաբար նաեւ քաղաքապետն ու վարչութիւնը, ըստ մեծի մասին հայ են: Վրաց պարսիցի այս մասին իր գաղաթնակաւորն էր հասած մանասնը 1893ին՝ երբ ընտրութիւններու հետեւանքն այն-

պիտի էր, որ գոմայի մէջ 76 անդամներն հազիւ 6 վրացի «ձայնաւոր» մտաւ ընդդէմ 66 Հայու: Իրենց ազգային ինքնասիրութիւնը յազնցնելու համար այն քանի մի Վրացիք ալ հրատարակեց, եւ խորհրդարանը գրեթէ քայքայուեալ (մի երկու առաւ միայն կամ) Հայոց ձեռքը մնաց: Նոր խորհրդարանը յարմար տեսաւ ընտրել նոյնապէս իր եւ վարչութեան անդամներն ալ 3 հայ եւ 1 առաւ: Արդէն Տփլիսի քաղաքապետները միշտ հայ են եղած, ի բաց առեւտ առաջին քաղաքապետը, որ Վրացի էր (Կիսկիսի): Վրացիք իրենց այս պարտաւթեան վերէքը հանձնին Բաթումէն, ուր հետեւեալ ասորին նոր քաղաքային ընտրութիւններ տեղի պիտի ունենային, եւ միանալով առաւ, յոյն եւ թուրք ընտրողներու հետ՝ այնպէս յառնեցնուցին որ եւ ոչ մի հայ ձայնաւոր ընտրուեցաւ: Մեծամասնութիւնը՝ — թէ եւ շատ չնչին — իրենց մէկ էր, եւ յառնեցան ըստ այսմ ընտրել Բաթումի համար վրացի քաղաքապետ: Ես այն ժամանակ (1894) Բաթում էի, եւ դեռ կը յիշեմ մեծաքաղ յաղթութեան ձայնին, որ կը լսեցիր ինչ մեր անապարծ քաղաքիներն ի Բաթում, ուր Հայերը ընտրուեցին 1/3 մասն են: Քաղաքային խորհրդարանը, ինչպէս վերն յիշեցինք, կ'ընտրուէ 4 ասորով. ուստի եւ այս տարի Մայիսին կը վերջանայ Տփլիսի այժմեան «ձայնաւորներուն» իշխանութիւնը եւ պիտի ընտրուին նորերը: Աճուրդ ձիգը կ'անեն այժմէն Վրացիք, իրենց հետ նաեւ առաւ քաղաքայիններու մեծ մասը, որ հայ տարրը խախտեցնեն մինչեւ հիմայ բուժած գերակշիւս գիղքէն: Եւ որովհետեւ տիրող օրէնքն զգուշանալով անկարող են այս բանին, առօրի կ'աշխատեն, որ կառավարութիւնը բացառիկ միջոցներու դիմեալ Տփլիսի քաղաքային վարչութիւնը Հայոց ձեռքը հանձնուի: Տեղւոյ օրէնքն համաձայն՝ Հայերը միշտ պէտք է իրենց այժմեան դիրքը պահեն, քանի որ Տփլիսի ընտրողներու, այսինքն քուէարկելու իրաւունքը ունեցողներուն մեծամասնութիւնը հայ է: Քաղաքային վարչութիւնը հրատարակած է արդէն ընտրողներու ցուցակ, եւ այս ցուցակն կը տեսնուի որ Տփլիսի մէջ 2382 անձ կամ հիմնարկութիւն կայ, որ 1500 բուրգիկն աւելի արժէք ունեցող կալուածի տեր է, եւ 400 հոգի ալ՝ իրենք առեւտարաններ իրաւունք ունին քուէարկելու: Այս վերջին թուին մէջ շնն մտեր այն բազմութիւն վաճառականներն, որոնք արդէն իրեն կալուածատէր ընտրող են: Արդ այս 2382 տանտերերու մէջ Վրացիք՝ միայն 815 հոգի են. իսկ Հայերը 1200: Մնացածները մեծ մասով առաւ են (շատ աւելի քան Վրացիք): Եւ ապա կու գան Պարսիկ, Գերմանացի գաղթական, Լեռնայ եւ այլն: Իսկ 400 առեւտարականներու մէջ Հայերը 280 են, Վրացիք 84 (չլիսաւորաբար իրեն պարզակապեալ են ճաշարանատէր) են, իսկ մնացածները զանազան ազգեր: Այս հարչուով Տփլիսի մէջ ըստ օրինք քաղաքային ընտրութիւններուն մասնակցելու իրաւունք ունեցողներէն 53% հայ են եւ 13% վրացիք: մնացած 34% տիրող կը կազմեն Ռուս, Պարսիկ, Գերմանացի, Լեռնայ եւ այլն: Եթէ՛ ուրեմն «ձայնաւորներն» բաժնեք ըստ ազգութեան եւ

ըստ ընտրական իրաւոց, Յփղոսի գումային մէջ Վրացիք առ առաւելն 10 մթոռ պետք է ունենային ընդդէմ 65հ. իսկ Հայերն՝ 1893ի ընտրութեան փամանակ 6 վրացի ընտրեցին եւ առավարկեցին 8 հոգի եւս ընտրել, բայց Վրացիք գոհ չգնան այս 14 մթոռն, եւ իրեւ թուրքի արդէն ընտրուածներն ալ չհամարեցան, որով անոց անէն ալ դարձեալ Հայերն եւ Ռուսները գրաւեցին: Երայրայեզ ազգասեր Վրացիք կը պահանջեն, որ Յփղոս իրեւ Վրաստանի մայրաքաղաք մրացիներէ կառավարուի: Այս պահանջման դէմ Հայերն ամենայն իրաւամբ կը պատասխանեն թէ քաղաքային վարութիւնը կրտսեւ է Իտալացիներ շահերը պաշտպանելու: Եւ թէ չինամատար սգի պէտք է սպասել այն վարութեան, որ քաղաքին տուրք վճարող գաղափարգին 130/ին շահեր միայն կը ներկայարդեն: Այս փոքրամասնութիւնը կրնայ այն փամանակ մէն տեսակ նոր տուրքեր դնել ըստ իր քանց, որու բերք կ'ընկնի Հայոց վրայ: Վրաց ամենաշահախոսը պահանջն այն է, որ քաղաքային խորհրդարանի մայնաւորներ ընտրուին՝ ոչ քուէ-արկելու իրաւունք ունեցող, կամ որ նոյն է՝ քաղաքի ծախքերուն ըզմանակ ծանրութիւնն իրենց ուսերուն վրայ կրող ընտրուներու ցուցմունքին համահայն, այլ քաղաքին բնակիչներուն մէջ իւրաքանչիւր ցեղի թուին համահայն: Այս հաշուով Վրացիք, թէպէտ Յփղոսի քաղաքային ծախքերուն միայն 130/ը կը վճարեն, բայց կառավարելու խնդրին մէջ գտնէ 300/0 պիտի մասնակցին, որովհետեւ քաղաքացիներուն մաս 300/ը վճարել է: Իսկ Հայերը եթէ կամենան ընդարձակ կերպով զուտել օրէնքն իրենց շնորհած Երաստանին, հանդիսա խոշոր կրնային բացառապէս Հայեր փոշ ընտրել, քանի որ իրենց մեծամասնութիւն կը կազմեն ընտրուներու ամբողջութեան մէջ: Բայց բարեբախտաբար այդ փոշ Իտալի երբեք չեն առած, եւ այս ունինք թէ երբեք ալ չեն առնար: Վստն զի լուրջապէս ի գոր իրենց բոլոր պայտքը դրացիները թշնամութեան կը հրաւիրեն, որ եւ ոչ մի տեսակետով ցանկալի է: Ընդ հակառակն այն նախապատրաստական մասնաւոր ժողովներու մէջ, որ Հայերը սկսած են գումարել առաջիկայ ընտրութեանը լուսադէպ ուղղութիւն տալու համար, որչափ են յայտնի է, որոշուած է բառ կարելոյն գոհացում առ Վրաց պահանջումներուն: Որոշ՝ եւ այն ալ գոհացուցիչ թուով՝ ուստ անդամներն ընտրելն արդէն ի սկզբանէ ընդունուած է Հայոց մէջ: Ուստի եւ ընայելով Վրաց եւ պաշտօնական ԿԱՅԿԱՅԵ թերթի խմբագիր Ալեկեկոյի արտասոյց պահանջներուն, հաւանական է, որ առաջիկայ ընտրութիւնը տայ հետեւեալ արդիւնքը: Այնպէս որներու ընդհանուր թուին կէս կամ փոքր ինչ առելն Տայ, իսկ միւս կէսը բուն եւ վրացի լինին: Այս բանակառի մէջ, քանի որ մի ուս եւ վրացի հրապարակախօսներ առիթն են օգուտ քաղելով՝ սկսած իրենց ծայր բարձրացնել վարձեալ Հայոց դէմ, որու ամենուօրե յօրան տուա Պեւ անբարբաթի ծանօթ НОВОЕ ВРЕМЯ թերթը, որ «Հարստաւորումս իւրաքանչիւրն էր» վերնագրի առ ամենախիստ կարակառններ կ'արժեք կազկատի

Հայոց դէմ: Ամենաշահախոսը մեղադրանքն, որ այս հակառակորդները կ'ուղղեն, հետեւեալներն են. «Հայերն իրենց անտեսական ճնշման տակ կը պահեն կողմնակա բոլոր միւս ցեղերը եւ առանձնապէս երկրին նախկին տերերը Վրացիքն, որոնք չդիմաւորով այս հարստաւորութեան, շարունակ կ'աղքատանան: Հայերն ամբողջ Յփղոսին տրամ են իրենց «Հայկական», քաղաքային վարութեամբն, իրենց բանկորմն եւ իրենց առեւտրական կապերովը: Իստատովանելով հանդերձ թէ Հայերն «աշխատասեր, համբերող, ինչպիսի եւ ընդունակ ժողովուրդ են, կը յաւելան» թէ այս յատկութիւնները կրթութեան բարձրացումն են փոշն, իսկ բուն «քաղաքակրթութիւնը» զեւ շատ հեռու է իրենցմէ: Հայը կը ծառայէ մասնաւոր, ի նկատ շատնոր պետական եւ մարդկային իրաւունքներն, եւ անտեսական գերութեան կ'ենթարկէ միւս դրացի ցեղերը... . . . Առ մէջ Հայ անշուշտ կրնայ եւ ոչ իսկ մի բույէ անգամ ենթադրել թէ Հայ ժողովուրդն — այն ալ յատկապէս առեւտրական զատակարար — խորք պատկանութիւններ չունի, եւ իր սպքը սիրող անէն անհատ ոչ թէ պէտք է ծածկել այս պակասութիւններն իրեւ թէ օտարներէն ամաչելով, այլ ընդհակառակն պարտաւոր է երեւան հասնել եւ անիցայ հարստեան վարատաւ է ցոյց տալ վէրքը, որպէս զի ամենայն դր կամ ով որ կարող է, աշխատի որ յառաջ վարման տանել, եւ չլիտուր: Որ սխտար տարածուի միւս առողջ մասերուն վրայ եւ ամբողջ մարմինը վարակէ: Եւ զուր տեղ կը կարծեն մեր հակառակորդները թէ մենք ինքեմաբարութեամբ ենք զտուրած եւ մեր այս կամ այն պակասութիւնները մեծ շնքով կ'աշխատինք թողարդել: Ընդհակառակն այս մեծն Տայ լուրջութիւնը եւ մանաւոր «Մշակը»՝ սկսած իւր հիմնարկութեան թիւումանքն — անողք կերպով կը հարուածէ մեր հասարակութեան բոլոր պակասաւոր կողմերը, շինուելով շատ անգամ նաեւ այնպիսի գաղափարներ, որ գուցէ շարեւոր համար զեւ եւս նուիրական է... . . . Հայրք զեւ շատ եւ շատ հեռու է եւրոպական նոյն իսկ ամենափոքր սպքի հետ համեմատուելի որ եւ է բարի կողմն, ուստի բոլոր փոքր ի շատէ ինչաժամ անմիջեք զգալով արդէն այն մեծ անձրպետն, որ կայ Հայու եւ այլ սրեւէ քաղաքակրթութեան մէջ, չեն գողաբերի շարունակ յիշեցնել իրենց ժողովուրդեան բարոյական կրթութեան անհրաժեշտութիւնը: Բայց Վրացիք, որոնք Հայոց Աղկապան գրացի ցեղերուն մէջ համեմատաբար ամենէն կրթուածն են, ըստ երեւութի են չեն կրնար հանդուրժել՝ որ Հայերն այնչափ մեծ յառաջդրութիւն ունենան անտեսական ասպարէզի վրայ, եւ իրենց նախկին մայրաքաղաքին մէջ անէն կերպով սիրող հանդիսանան ի վնաս Վրաց: Իրողութիւնն այն է, որ եթէ մի բույէ ենթադրենք թէ Հայերը՝ բնական եւ արեւմաւորանական օրէնքի հակառակ՝ յանկարծ որոշէին քաղաքի տեղական առեւտրական ասպարէզն, կամ միշտ նորանոր շահու աղբիւրներ շորանէին երկրին քանակաւ կողմերը, արդեւք Վրացիք պիտի կրնային օգտուիլ այս հանդուրժանքէն: Բնաւ երբեք պնէ արշալ յայտնի է մինչեւ հիմայ տեսնուած

օրինակներն: Այն պարսպ տեղերն, որ Հայերը պիտի թողնուին, շէնն կրնար գրուուիլ Վրացիներէն, որոնք ի սպառ զարկ են ձեռնարկուի ոգիէն, եւ մեծ ծառայած անդրազանգ վաճառականութեան, եւ ծանաւանդ՝ Դըշլու մեծ արուեստին: Պարսպ տեղերն կողմն պիտի գրուուի ինչպէս տարրերէ, ինչպէս Տրեպ, եւ արապիք, եւ ծառայած պարսիկներէ, իսկ Վրացիք գարեհալ պիտի մնային նոյն անհրաժեշտ մէջ:

Ընդդիմութեանները յոռալ կը բերեն այն պարագան՝ թէ Հայերը կովկասի ամբողջ առեւտուրն եւ տեղական արդիւնաբերութիւնն իրենց ձեռքն անցնելով, մեծամասնաւ թեան են նեւթ արկիք, եւ սապարէշ շէն տար իրենց գրացիներուն: Իսկայ այս ալ իրաւորի չէ: Հայերք՝ ճիշդ է՝ մասնակի են բոլոր առեւտրական եւ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններուն: Բայց եւ ոչ մէկ ստարքիզի վրայ բացարձակ առաւելութիւն ունին — որ մնաց որ մեծամասնութիւնն ունենային: Այս օր կովկասի մէջ ամենէն ընդարձակ եւ ամենաշահուաւ գործը՝ առուական ջարդիկ արդիւնաբերութիւնն եւ արտաճանաճն է, եւ Հայերն ամենէն աւելի այս ձեռնարկութեան մէջ մասն ունին՝ բայց ոչ բացարձակ տիրող են այս գործին եւ ոչ ալ կարող են գործն իրենց ուղած եղանակաւ լարելու: Զանի որ իրենց դէմ կան նոյնպիսի Տոկոյ մրցակիցներ, ինչպէս են Դաբլէ եւ Բոնդուք (Պարիզի): Վրացիք եւ իրենց պաշտպան առաջադարձութեաներ երեւի յոյս չունին թէ Խաղաչը նշանով Վրացիք պիտի կրնան ոչ գերազանցել Հայերին, ոչ ալ նոյն իսկ Տեռուանց ժամանակ աւանդ, ուստի կ'աշխատին կողմնակիք եւ ոչ օրինաւոր միջնորդիկ եւ զանէլ անուրը: Կ'աշխատին ցանաւոր պարզապէս իրեն: ՏարտառՏարիսներ, իրեն մեծամասնաներ եւ առհասարակ շահագնացն անտեսուար այժմ տեր ներկայաբնէն, որպէս զի Տարտառ լինի՝ իրր թէ ազգերու փոխադարձ Տաւաարակչութիւնը պահպանելու համար՝ Հայերուն դէմ Բացառիկ արդիւն ղեկշէնք ձեռք առնել: Չենք կարծեր՝ թէ յաջողին Վրացիք այս խաղի մէջ: միայն՝ ապահովապէս կարելի է ասել՝ թէ այս տեսակ Տակաւականութեան սքաւլ գործելով՝ գիտար եւ Հայերը ձեռքեն իրել այն առաւելութիւններն, որ ձեռք են բերուած տասնեակ տարիներու եւ

նոյն իսկ գարեհալ անդուլ գործունէութեան: Դարեւոր կ'անցնէր, որովհետեւ Հայաց թէ թուական եւ թէ անտեսական գերիշխանութիւնը կովկասի կամ յասպապէս Վրաստանի ջարդարներուն մէջ նոր չէ, եւ իր պատմական պատճառներն ունի: Տուարձորքը զվայէ, որ 1701ին Տփղիսի 20,000 բնակիչներն 14,000ը հոյ էր, եւ միայն 2000ը վազից, (մնացածները մահացուական եւ կաթողիկ) երբ Ռուսները նոր տիրեցին ցարաքին, այսինքն 1803ին, Տփղիսի 2700 աներեն 2681ը Հայերուն էր, որով յայտնի կ'երեւայ թէ նոյն իսկ Վրաց թագաւորութեան ժամանակ Տփղիս Հայաց սեփականութիւն է եղեր: «Ուղեցոյց կովկասի» (Путеводитель по Кавказу) գրքին մէջ, որ պաշտօնական հանգամանք ունի, (տպուած է 1888ին) հեղինակը՝ պ. Վէյզեմաուս, որ ծանօթ է իրրեւ կովկասապէս, կը խոստովանի թէ «Վրացաբնական տեսակետով Տփղիս» է, եւ ըստ երեւութիւն հին ժամանակներէն ի վեր միշտ եղեր է՝ եւսլիւն չառու: Այստեղ բնակող Վրացիք միայն զգրավորներ եւ արքունի պաշտօնականներ էին, որոնք իրենց հետեւորդ արժուականներն, ծառաներն եւ գիւղացիքն ունէին: Այս վերջիններն ալ միայն իրենց տէրերուն պարտեզները մշակելու համար էին, իսկ բուն ջարդարայիք, այսինքն արուեստարարներ եւ ամեն կարգի առեւտրականներ՝ Հայեր: Էին, որոնք բնակիչներու ընդհանուր գումարին մէջ միշտ մեծամասնութիւնն էին: Վրացիք երբեք դէպ ի ջարդարային կեանքն եւ ջարդարային պարսպմունքն հակում չեն ունեցած. ղ (տեսնուեւ Հոկտեմբեր 1890՝ Ընթացիկ թիվ Տփղիսի, յոգնուած՝ էջ 154—5):

Չնայելով վերոյիշեալ անժխտելի իրականց յօռուս Հայաց, մեր լրագիրները չեն գաղարիք ջարդել՝ թէ ջարդարային ընտարութիւններու ժամանակ ինկատի պէտք է ունենալ ոչ թէ ընտրել անձին ցեղական ծագումն, այլ այն հանգամանքը թէ նա որչափ անձնականապէս նուիրուած է ջարդարի շահերուն եւ օգտակար կրնայ լինել ընդհանուր ջարդարին: Այս իրաւացի նկատարութիւնը սկսած է ընդհանրանալ այժմ անդուլս թէ հոյ եւ թէ այլազգի անկողնակալ եւ լըմախ ջարդարացիներու մէջ: Ոչ պակաս իրաւացի է նաեւ այն մտքը՝ թէ երբին շահեր կը պահանջեն, որ գաւառորդ գրացութեան մէջ ապրող բոլոր փոքր ազգերն եւ ցեղերը ոչ թէ միայն որ եւ թէ ինչպէսական յարաբերութիւններ չունենան իրար հետ, այլ ընդհակառակն աշխատին զիրար լաւ հասկանալ, միմեանց պակասութիւններուն ընդդաւիտ լինին եւ փոխադարձաբար մեղմացնեն միմեանց վշտերը: Ազգերու համարալուծութեան այս մեծ գաղափարն արդէն չէ անհաստատ մըման, առանց որչ ոչ մի յառաջադիմութիւն կարելի է. բայց ընդհանուր, հաւաքական վիճակն այն ցեղերու մէջ, որոնք ջարդարականապէս միեւնոյն վեճակին են ինքնարկուած, հաւասարապէս զիստական եւ երկու թշնամացող կողմերուն եւս: Հետեւաբար՝ արդպի եւ Հայերը անտեսական կամ նոյն իսկ իրթական ստարքիզի մէջ գերազանցած լինին իրենց գրացիները — մանապէս Վրացիներն, որոնց հետ նոյն իսկ արեւնայական կապերով ալ կապուած են անդուլ

1) Ռուսական ջարդիկ առեւտուր օտար երկրներու մէջ յառաջանելու համար, Բաքուի ծառայողները 1895ին փոխադրելով զամբողջութիւն (состав) կողմնից, որ կը կառավարուի 14 անէն թաղկապած ժարական փոքրիկ: Այս վարչութեան նախագահը, ջարտուաբար եւ անդամներուն կենտ ասիքն հոյ են: հոյ են նախկին գաւառակցութեան զիւանի կառավարիչը եւ 3 գաւառակներն մէջ (պ. Ս. Մանթաշեան. միւս 2 գործակալներն են Պարիզի Ռոմիշեյն եւ Պետերբուրգի Դարեւ): Ենթոյն այս ահպակի նախարի ձեռնարկութեան մէջ երկու վտայի միայն փոքր ի շատ կարեւոր դործ ունին, անոնց ալ՝ Կոնստ. Խիլիկի մն: — Ընդհակառակն այժմ ամեն կողմէն սկսեալ են Տրեպ բախտաբերիչներ թափուիլ, եւ մինչեւ իսկ Ենթադրեք արդէն հաստատուն սոք են դարձ պիտան: Թագար Պարսիկներն եւս իրրեւ բիւի եւ ծանաւող իրրեւ նախկին հոյ տէրեր՝ մեծ հարստութիւն ձեռք բերած են:

Հայերեն շատերը, — Հայոց համար ունեւիել ան-
հրաժեշտութիւն է մինչև որոշ աստիճան յար-
գել իրենց գրացիներուն ազգային ինքնասիրու-
թիւնն, որ այնչափ բարձրուած է այժմ, այս
ընտարութիւններու առթիւ:

Տիպիկ 28 Մարտ 19 Սպր. 1897:

Կ. ՅՈՒՆԻՍ

Գ Ր Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ՅՈՒՆԻՍԸ ԵՒ ԳԻՐԸ ԳՐԵՆՈՒ ԲՐԱԲԵՍՏ

(Ըրտնուիւմիւն)

Ձեռագիր:

Մինչև հիմայ մեր բրած ընդհանուր
ակնարկութիւններէն օգտուած կը համարինք
նորու հեղինակ մը, որ աւելի պարբերակ գծուա-
րութեանց մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէ առ-
նուլ: Փութեանց կարեւորներն հաղորդելու: —
Գրքի մը գրութիւնն ետքը պիտի տպագրուի, այս
թէ ոչ "գրքը" գաղափարը թերի կը մնայ,
բայց զատ է գիրք գրել, եւ զատ՝ գիրք հրա-
տարակել: Հեղինակին օգնականները՝ կամ աւելի
օբիեկտիւնն են՝ իւր գրիչը, եւ գրքին հրա-
տարակիչը: Քանի՜ հեղինակ կրնայ գտնուիլ, որ
բարեբախտ ըլլայ կամ կարող ըլլայ իւր
գրածին տպագրութեան նիւթական՝ այսինքն
բարձրակն մասն ալ հոգալ: Հրատարակութեան
պաշտօնը կը կատարեն մեր մէջը քանի մը միա-
բանութիւններ, ընկերութիւններ եւ հազիւ
քանի մը գրավաճառներ: Մտագիւ Նախանձիւի
չէ՛ այս կէտը, համեմատութեամբ եւ որպական
հրատարակիչներու բազմութեան, որոնք իրարու
կարծես գրիչը կ'ըլլան՝ հեղինակի մը գրական
աշխատութիւնը վարձատրելու մէջ . . . Բայց
գոնէ կան հայ ազգին մէջ հրատարակիչներ ալ,
այս պէտք է միտմարել հեղինակը:

Ուրեմն հեղինակը պիտի դիմէ հրատար-
ակիչ մը՝ եթէ (ինչպէս վերն ակնարկեցինք),
ինքնին չի կրնար հայթայթել տպագրութեան
ծախքերը: Հրատարակիչը կ'առնու ձեռագիրը,
կամ ինքնին պիտի քննէ, եւ կամ՝ քննադատի
մը պիտի տայ ի քննութիւն: Բայց ի՞նչպէս
քննէ, երբ յեռագիրը հազիւ կրնայ կարգա-
ցուիլ: Արտիզի, անորոշ, անընթացիւն ձեռա-
գիր մը: Արդէն հրատարակիչները ձեռագիր
մը ձեռք առած ասնն, կը նային գրքին կա-
րեւորութեան, հեղինակին անուն, գրքին ծա-
խուելու կամ "բռնուելու" գաղափարը գրասած

է իրենց միտքը. եւ երբ ձեռագրին ալ այսպէս
անյաջող պայմաններու մէջ գտնուիլը տեսնեն,
կանխաւ իսկ աննպաստ գաղափար կը կազմեն
գրքին հրատարակութեան մասին, ի զիստ —
հեղինակին: Քանիներ այս սկզբնական ձախոր-
դութեան առջև խորտակած են . . . : Ապահո-
վապէս չէր հանդիպի այսպիսի "փորձանք-
ներու" հեղինակը՝ եթէ փոյթ տանէր ընդե-
նէ ինչ մը գրելու: Նենք ըսեր գեղագրութիւն,
այլ ընթեանի գիր: Նոյն իսկ շատ հետաքրքրա-
կան ու գրաւիչ նիւթեր կը կործանեն իրենց
արժէքը՝ կամ գծուարու կը կարգացունի,
կամ ամենեւին ոչ: Եթէ հրատարակիչը կամ
քննադատը կարողաւ տանն ստեպ ստեպ պիտի
բռնադատուի յօնքերը պոստել, աչուրները
շփել, եւ կոփքերը պրկելով՝ կրկին ու կրկին
ծոկի ձեռագրին վրայ, որպէս զի գրուած ձեռա-
գրին գծերը զանազանէ, լրագոյն կը համարի
մի անգամ ընդ միշտ ազատել ինք զենքը այս-
պիսի աշխատութենէ, եւ կը տեսնես օր մը
հեղինակը եւ կ'ընդունի իւր ձեռագիրը, որուն
ընկերացած կ'ըլլայ սովորաբար քաղաքավարա-
կան նամակ մը, թէ "արդի պարագայից՝ "ան-
յարմար" գտնուած է իւր գիրքը, չի տպա-
գրուիր, եւն եւն, սակայն անյարմարութեան
առաջին պատճառը՝ ձեռագրին աղտոյի եւ
ուրու գրուած ըլլալն է:

Առարկան թերեւս ոմանք թէ ամէն մարդ
չի կրնար "մարտ" գիր ունենալ, կամ գեղա-
գիր ըլլալ, եւ թէ շատ գրողները կամայ ակամայ
անընթացիւն գիր կ'ունենան: Այս ամէն մարդ
գեղագիր չէ՛, բայց հարկաւոր ալ չէ. զատ է
ընթեանի, որոշ գիր, եւ զատ՝ գեղագրութիւն:
Եթէ կան հրատարակիչներ՝ որ — չենք կարծեր
— գեղագրութիւն պահանջեն, հեղինակն ալ
կրնայ շատ դիւրութեամբ իւր գրածն օրինակել
սալ գեղագիրներու, եւ ըսած ծախքին կրկնա-
պատիւը պահանջել հրատարակիչէն: Իսկ երկրորդ
կէտը՝ թէ շատ գրողները կամայ ակամայ անը-
նթեանի գիր ունենան, տարակուսական է. գրող-
ներ կը ձանձանք, որոնց հատորաւոր գրքերը
խաթարած չեն իրենց գիրը, հաստատուն ձեռք
մ'ունին, որ գլխաւոր պայմանն է ընթեանի,
որոշ գիր մ'ունենալու: Թէ գիտնականներու,
փիլիսոփաներու, եւեւեւի հեղինակներու գիրը
շատ անգամ "ձառնուել" մըն է, կամ ինչպէս
սովորութիւն եղած է ըսել "ձանձի ոտքեր",
կ'ընդունինք. վասն զի շատ անգամ այսպիսի
գիտնականաց ձեռագիրը կարողաւ համար
սակուած ենք անձամբ սուպնակներու եւ ման-